

Bijlage HAVO

2016

tijdvak 1
woensdag 11 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Tekstboekje

Teksto 1 Mama na edat di 13 aña

1 *Mama tiner, Joycelyn, tabatin diestres aña ora el a sali na estado di su yu hòMBER. Di su kurason, e ta konta Ñapa su historia i ta revelá su soño pa bira konsehero di mama tiner na Aruba. Corina Linszen i Nicole Kock di Tienda di Educacion i Monique Giel-Labad di Wit-Gele Kruis ta splika unda orígen di e problema ta, segun nan, i kon nan grupo di kòmbersashon pa mama tiner ta yuda.*

2 'Apsolutamente no tabata un eskoho konsiente, pero el a bini, i m'a skohe p'e.' Joycelyn ta sintá na mesa, miéntras, ku masha amor, e ta duna su yu hòMBER kuminda na boka. 'Mi tabatin diestres aña, tur kos a kambia, i mi posibilidatnan a bira mas limitá den tur aspekto. Mi a stòp di bai skol, i mi mester a asumí responsabilidat pa un bebi.'

3 Diesocho aña e tin awor, su yu tin kuater aña, i ku determinashon e ta konta su historia. 'Mi ke bira konsehero di mama tiner, pa yuda otro hende. Mi konseho ta pa evitá un embaraso na edat di tiner. E tin un impakto grandi riba bo bida.'

4 Tata di su yu no ta den su bida mas. 'M'a kibra kuné pasobra mi no ta di akuerdo ku su estilo di bida, i mi no ke esei pa mi yu. E ta den un *gang* i e ta den droga.' E eskoho ei tabata difísil p'e i doloroso, pero e tabata nesesario. 'Ora mi a sali na estado, mi tabatin gana di saka for di kuminsamentu, i mi mama no tabata laga mi bai skol. Mi tabata rabiá i tristitu. Tin hende tabata wak mi na un manera straño

tambe, pero mi tabata fuerte. Ora un hende tabata bisa algu, mi tabata duna splikashon. Mi tabata mira nan husga mi, i mi tabata sinti e energia negativo.'

5 Na skol tambe, ora Joycelyn a bai bèk dos luna despues ku su yu a nase, e tabata haña hopi pregunta. Tin biaha esaki tabata asta kousa sierto iritashon. 'Mi mester a kustumbrá biba ku un bebi. Mi no por a sali. Mi tabata bai skol, i despues di skol, semper mi tabata na kas. Danki Dios, mi tabatin masha apoyo di mi famia i hende yegá.'

6 Awor ku su yu ta mas grandi, e por sali debesenkuando, pero su enfoke ta riba studiamentu. 'Mi ta sinti mi bendishoná ku mi yu i mi ta gosa di dje, aunke no tabata mi deseo di bira mama na edat asina hóben. Mi ke kaba mi skol i sigui studia na Hulanda. Bo mester ta fuerte i sali pa bo mes i pa bo yu. Wak e positivamente.'

7 Joycelyn sa topa otro mama tiner ku problema, i ku tin biaha ta haña nan ku droga tambe. 'Tin momento ku kos no ta kana, pero bo mester buska momento di sosiegu pa bo mes. Ora bo bebi ta drumi, bo mester tuma e tempu akí pa bo mes, sino bo ta frustra. Bo bebi ta yora, bo ta kansá, i esaki por pone bo sinti bo deprimí. Esaki ta un kambio grandi den bo bida.'

- Di gobièrnu arubano e ta haña ònderstant, i ku esaki e ta paga tur loke su bebi tin mester. E temporada di mas difísil p'e tabata e promé temporada. 'Mi mester a duna mi yu lechi di pechu, i mi anochinan tabata kibrá. Na skol mi tabata kana ku *pad* den mi brazièr pa evitá ku lechi tabata muha mi paña, i mi pechunan tabata morde. Mi no tabata sinti mi bon.' Ora ku e tabata bai skol, su yu tabata keda serka su mama.
- 8 'For di e momento ku el a kumpli dos aña, mi por a gosa di bèrdat. El a kuminsá papia kla, i awor e ta bai skol kaba. E fasenan ei ta bunita,' e ta bisa orguyosamente. E chikitin ta sinta trankil na mesa, i debesenkuando Joycelyn ta wak e ku un mirada yen di amor. E ta rekomendá pa papia: 'No keda sinta bo so ku e problema, buska yudansa. Sino bo ta pega. Awor mi ta den e grupo di kòmbersashon akí, i esaki ta asina dushi. Tur ta mama tiner den e mes situashon ku ta komprondé otro. Mi a sera amistad ku algun di nan.'
- 9 E Tienda di Educacion ta yuda mayor i tambe mama tiner ku edukashon di nan yu. Corina Linszen, koordinadó, ta bisa ku, rònt mundu, tin problema di komunikashon entre mayor i yu. 'E grupo for di kua e mucha muhénan akí ta sali kasi no konosé komunikashon. E ora ei, nan ta buska atenshon otro kaminda, mayoria di biaha serka mucha hòMBER òf hende hòMBER mas grandi.' Preshon di grupo ta pone ku hopi biaha e parti seksual ta bai mas lihé ku nan mes ke, tambe pa motibu di inseguridat di e mucha muhénan,' e ta kontinuá.
- 10 Nicole Kock, ku ta duna guia edukashonal, ta splika ku estudio resien ta konfirmá ku na kas no ta papia abiertamente riba asunto manera relashon ku mucha hòMBER i sèks. P'esei, mucha muhé ta kere ku esaki ta amor. 'Si no tin ningun hende ku ta bisa ku mihó bo warda ku sèks, pero simplemente ta imponé un prohibishon, esaki lo resultá nèt kontrali.'
- 11 'E ora ei, ora e embaraso ta un echo, spantu i rabia ta dominá. I, una bes ku e yu a nase, mayoria di biaha e welanan ta tuma enkargo di e kuido. Nan ta kria e yu komo un ruman di e mama tiner, i esei no ta bon. E mama hóben mester siña atendé ku e yu, i traha riba un relashon íntimo ku su yu,' segun Linssen.
- 12 'Diskutí norma i balor ku bo yu i loke ta importante den bida. Kon bo ta forma bo propio opinion ora bo no sa algu? Kon bo ta ekspresá bo soño i fantasia si no tin papiamentu? Si e situashon na kas ta deplorabel kaba, loke hopi biaha ta e kaso, esei ta masha difísil.'
- 13 Den e kultura akí, ta e mayor ta manda i yu ta skucha, un síkulo visioso ku ta difísil pa kibra. Linszen: 'Ignoransia ta un liña kòrá den bida di hopi hóben. Superstishon ta forma parti di esaki. Asina nan ta pensa — eróneamente — ku nan no ta sali na estado si nan tene relashon seksual pará riba pia, òf ku freimentu den awa ta seif. Hóben por haña kondon grátis, pero hopi biaha no ta hasi uso di esaki. Nan ta fásil pa influensia i no ta konsiente di e konsekuensianan.'
- 14 E úniko konsehero di mama tiner na Aruba ta Monique Giel-Labad di Wit-Gele Kruis. E ta kontentu ku e kantidat di mama tiner ta bahando, pero na mes momento e ta konstatá algu alarmante. 'Na

- 2013, tabatin 141 mama tiner, na 2014 e kantidat a baha te 126, pero ainda esaki ta forma 9% di e kantidat di parto (1372) na Aruba. Ademas, e edat ta baha, i tin mas kaso di mama ku ta usa droga i alkohòl.' Na Kòrsou, e kantidat di bebi di mama tiner tambe ta altu. Na 2013 esaki tabata 184 riba un kantidat di nasementu di 1959.
- 15 Mas o ménos 90% di mama i tata tiner ta usa droga i/òf alkohòl pa baha strès, pa relahá, òf ta trata di un adikshon ku a kuminsá promé, i ku nan no por stòp kuné. Ademas, hopi biaha tin abusu di alkohòl na kas kaba serka e tata i/òf mama, segun Labad. 'Esaki ta okashoná hopi problema na kas, entre otro, maltrato na man di mayor. Komo konsekuensia di esaki, tiner hóben lo desaroyá sintimentu di vengansa pa ku nan mayor. Esaki ta hasi nan èkstra sensibel pa influensia djafó manera di *gang*.'
- 16 Linssen ta mira esaki prinsipalmente komo komportashon eksperimental, no asina tantu komo un preteksto: 'Alkohòl ta algu aseptá den nos sosiedat, hende ta bebe i stür, i mayor hopi biaha ta duna ehèmpel ku ta oké pa bebe alkohòl. Esaki ta mantené e kustumber akí.'
- 17 Labad ta konstatá ku hopi mucha muhé hóben ta seksualmente aktivo kaba for di edat masha yòn. Komo ku e mucha muhénan akí no tin sufisiente konosementu riba tereno di seksualidat, ta fásil pa persuadí nan pa bai eksperimentá riba e tereno akí. 'Preshon di grupo ta pone ku nan ta dispuesto pa permití akto seksual. Banda di esaki, *body-image* ta hunga un papel importante. Mas i mas mucha muhé hóben ke lusi mas bieu i ke komportá komo si fuera
- nan ta mas bieu. Un fenómeno remarkabel ta ku hopi mucha muhé tiner hóben ta usa e medionan sosial pa mustra nan kurpa.'
- 18 'Nan ta bisti di un manera provokativo, i esaki ta pone ku nan ta hala atenshon di públiko maskulino, partikularmente hende hòMBER di edat. Nan ta hasi esaki pa hala atenshon di mucha hòMBER di nan edat. Sinembargo, esaki ta lanta interes serka hende hòMBER di mas edat, ku despues ta trata na drenta den kontakto ku nan,' segun e konsehero di mama tiner. 'Mal komunikashon entre mayor i yu ta e motibu prinsipal tras di esaki i hopi problema mas. E komunikashon malu akí ta debí na e echo ku mayor, partikularmente den famia multiproblemátiko, tin poko tempu pa nan propio yu, i nan ta okupá solamente ku trabou i aktividat sosial.'
- 19 'Tata tiner hopi biaha ta hunga un papel ménos importante i, segun mi, mester bini un kambio den esaki,' Linssen ta opiná. Kock ta añaadí: 'Tin algun tata ku sí ta asumí nan responsabilidad, te kaminda ku famia di e mama tiner ta permití esaki. Sinembargo, algun ta spanta i ta kore limpi bai. Nan mes hopi biaha ta hóben ainda.' Kock tambe ta di opinion ku envolvimentu di e tata lo mester pisa mas. 'Nan tambe meresé un bos. Nos ta investigando si nos por kuminsá ku un grupo di kòmbersashon pa tata, pasobra den e kultura akí enfoke ta riba mama.'
- 20 Un lugá di keda pa mama tiner lo tabata un solushon pa algun mama hóben. 'Un lugá di biba kaminda bo ta seif ku bo yu, pero prinsipalmente kaminda bo por edifiká bo mes bida pa medio di skol òf trabou,' Linssen ta bisa.

21 'En todo kaso, no por sinta ketu. Mester hasi algu pa evitá ku mas mucha muhé ta bira mama na edat asina hóben.' Linssen i Giel-Labad ta pensando pa organisá un diálogo nashonal ku tur instancia konserní pa pidi mas atenshon pa e

problema akí. Esaki ta deseo tambe di e mamanan hóben di e grupo di kòmbersashon. Nan no ke pa un otro eksperensia meskos ku nan, loke ta nifiká pa pèrdè bo hubentut na edat asina hóben.

Adaptá for di: Ñapa, Linda Reijnders, mart 2015

Teksto 2 Un milager sosial

Kiko ta pasa si bo djis duna un indjan pover 6000 dòler pa aña.

1 Tin un pregunta ku sientífiko ta trata na kontestá pa vários desenio kaba: Kiko ta e relashon entre pobresa i problema mental i sosial? Jane Costello, un profesor amerikano, tabata hasi investigashon, for di 1993 kaba, tokante problema mental serka hubentut, den e region di Great Smoky Mountains na North Carolina. Tur aña, e 1420 muchanan den su investigashon, di kua hopi ta indjan, a hasi un tèst sikiátriko, ku ta indiká ku esnan ku lanta den pobresa tin muchu mas problema ku komportashon. Esaki riba su mes no tabata notisia nobo. Basta tempu promé, na 1855, un kolega di Costello, e profesor famoso Edward Jarvis, a mira un relashon entre pobresa i problema mental kaba, i el a publiká esaki den su famoso *Report on Insanity*.

2 Un suseso remarkabel lo a duna e investigadó un chèns úniko pa tira un lus nobo riba e proble-

mátika bieu akí: Dia 13 di novèmber 1997, un kasino a habri su porta na e parti sur di Great Smoky Mountains. Tabata un dia yen di áwaseru, pero esaki no a stroba algun shen persona ku tabata pará den rei dilanti di e entrada. Mas i mas hende tabata yega, te ora e direktor di kasino a hasi un apelasjon na e hendenan pa por fabor keda kas.

3 No tabata kualke palasio di wega di plaka di kualke baron di droga ku a habri e dia ei. E kasino, yamá Harrah's Cherokee, te dia di awe ta propiedat di un tribu indjan, e *Eastern Band of Cherokee Indians*. Ku e apertura, a yega un fin na dies aña di diskushon bai bin. 'Wega di plaka lo hinka e tribu Cherokee den perdishon,' un di e lidernan di e tribu a yega di grita. Tambe gobernador di North Carolina a lucha ku alma i kurpa pa oponé apertura di e kasino, pero enbano.

- 4 Pronto a resultá ku e kasino, ku te dia di awe ta e úniko kasino di Nort Carolina, no a trese perdishon, sino mehoransa. Tene kuenta ku den e kaso akí no ta e indjannan mes ta gasta kantidat di plaka den e kasino, sino otro hende, asta di pafó di North Carolina. E palasio di wega di plaka i goso akí entretantu ta konsistí di 35 mil meter kuadrá di lugá di hunga, tres toren di hotèl ku mas ku mil kamber i shen suite, un sinfin di negoshi, un restorant, un pisina i un sentro di gimnasia. No a surgi krímen organisá na e kasino, i e ganashi a bai pa gran parti pa e tribu. Kontribushon di e kasino a pone ku entrada di un parti substansial di e tribu a subi.
- 5 Na 2004, e ganashi tabata 150 mion di dòler kaba, i pa 2010, ya e ganashi total tabata kasi 400 mion. Ku e montante akí, a realisá un skol nobo, un hospital i un kazèrne di brantwer. Pero a transferí e parti di mas grandi di e ganashi direktamente pa e 8000 hende hòMBER, hende muhé i mucha di e tribu Cherokee. Di 500 dòler na 1998, pronto e suma a subi lihé te 6000 dòler na 2001. Esaki tabata forma un kuart pa un terser parti di entrada promedio pa famia.
- 6 Ora e kasino a habri, profesor Costello a realisá ku e tabatin un chèns úniko pa tira un lus nobo riba e problemátika bieu di e relashon entre pobresa i problema mental i sosial. E pregunta tabata ketu bai: kiko ta e kousa i kiko ta e konsekuensia? Costello a ripará ku tabata na moda pa splika problema di salubridat mental partikularmente for di faktor individual, genétiko. Si esaki realmente tabata rais di e problema, un saku di plaka tur aña lo tabata solamente kombamentu di síntoma.
- 7 Pero si problema mental ta konsekuensia i no kousa di pobresa, e suma di 6000 dòler lo por a hasi milager masha bon. Mas ku mitar di e muchanan Cherokee den su investigashon tabata biba bou di e nivel di pobresa.
- 8 Entrada di e grupo ku Costello tabata investigá a subi. Awor, Costello por a saka afó si esaki tabatin influensia riba e salubridat mental. I en bèrdat: pronto Costello a mira mehoransa grandi tuma lugá.
- 9 Kuater aña despues, pobresa bou di e pueblo Cherokee a baha na mitar. E kantidat di problema di komportashon serka mucha ku a sali for di pobresa a baha ku 40 porshento, pa yega na e nivel di mucha ku nunca no a konosé pobresa. Tambe e hóbennan Cherokee tabata kometé ménos krímen, nan uso di droga i alkohòl a baha, i nan prestashon na skol a mehorá konsiderablemente.
- 10 Dies aña despues di apertura di e kasino, na 2007, a resultá ku mas hóben e muchanan a skapa di pobresa, mas mihó nan salú mental komo tiner tabata. Den kuminsamentu, e no por a kere. 'Espektativa ta ku intervenshon sosial tin efekto relativamente chikitu,' e profesor tabata kòrda despues. 'Pero esakinan tabatin efekto basta grandi.'
- 11 Na skol, entretantu, e hóbenan tabata presta mes bon ku e otro hóbennan den e investigashon. Bou di e grupo di edat di mas hóben, Costello a topa ku un 'diminushon dramátiko' di komportashon malu. Mas fuerte ainda, e muchanan Cherokee tabata kom-

portá mihó ku e grupo di kontrol. Costello a kalkulá ku 4000 dòler pa aña finalmente tabata produsí un aña di enseñansa èkstra na edat di 21 aña, i 22 porshento ménos chènens di a haña kontakto ku polis na edat di 16 aña.

12 Otro investigashon profundo ta konfirmá e resultadonan akí. Un tim profeshonal a hasi un estudio pa analisá efekto di entrada di un famia riba edukashon. Un manera sekundario pa kontrolá logro edukashonal di un mucha ta simplemente pa midi asistencia na skol. E tim a investigá si entrada adishonal tin influensia riba asistencia na skol. A kontrolá asistencia na skol pa un periodo di tres luna. Den e investigashon a tene kuenta ku diferente faktor manera: entrada di e mayornan, edat di e mayornan, edat di e muchanan i e kantidat di mucha bou di seis aña den kada famia.

13 Resultado di e investigashon akí tabata ku pago risibí di e kasino a mehorá asistencia na skol di un manera signifikante. Mas pober e famia tabata, mas malu asistencia na skol tabata promé ku e pago. Efekto di e plaka adishonal tabata mas grandi serka e famianan ku tabata mas pober. Generalmente por bisa ku e plaka adishonal tabatin un efekto masha fuerte riba asistencia na skol di e muchanan. Nan a studia e relatonan administrativo di polis, i e tim por a konstatá ku e hóbennan akí ta haña nan konsiderablemente ménos den kontakto ku polis pa delinkuensia i akto kriminal. E muchanan akí mes

a indiká ku tin ménos probabilidad pa nan trafiká droga kompará ku hóben di famia ku no a gosa di e entrada adishonal.

14 Algun aspekto a mehorá partikularmente, segun Vickie Bradley, bosero di e Eastern Band of Cherokee Indians. Promé ku apertura di e kasino, e Cherokeenan tabata traha duru durante verano, pero durante invierno, desempleo tabata oumentá. E plaka di kasino tabata duna e famianan Cherokee e posibilidat pa spar i paga nan resibunanan na tempu. E famianan ku a skapa di pobresa a reportá ku nan tabata sobra mas tempu pa otro asunto. Tòg, a resultá ku e mayornan no a bai traha ménos. Tantu e tatanan komo e mamanan tabata traha mes tantu ora ku promé ku apertura di e kasino. E plaka a yuda partikularmente pa trese trankilidat den kabes di e miembranan di famia. Energia ku anteriormente tabata bai pèrdí na strès pa motibu di plaka, awor por a keda dediká na e yunan. 'Esei ta yuda mayor pa nan ta mihó mayor,' segun Bradley.

15 Pues, kiko ta orígen di e problemanan di salubridat serka hende pober – faktor genético òf faktor kultural? Por ta tur dos, tabata konklushon di Costello: 'Hende por ta suseptibel pa un ke otro malesa òf por tin predisposishon pa komportashon desviante. I nan ta sufri di esaki mas lihé bou di strès di pobresa. E punto ta ku bo no por eliminá genétika, pero pobresa sí. I p'esei mi ta boga pa esaki ku henter mi kurason.'

Tradusí i adaptá for di: Rutger Bregman, decorrespondent.nl, 2014

Examen HAVO 2016

tijdvak 1
woensdag 11 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Bij dit examen hoort een bijlage en een uitwerkbijlage.

Noteer alle antwoorden op de uitwerkbijlage.

Dit examen bestaat uit een tekst met 22 vragen en een tekst met een samenvattingsopdracht.

Voor dit examen zijn maximaal 50 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Geef niet meer antwoorden (zinnen, redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld één zin wordt gevraagd en je antwoordt met meer dan één zin, dan wordt alleen de eerste zin in de beoordeling meegeteld.

Teksto 1 Mama na edat di 13 aña

- 1p 1 Alinia 1 ta introdukshon di e teksto.
Kua di e ponensianan aki bou NO ta aplikabel na e alinia akí?
A Alinia 1 ta duna un resúmen adelantá di kontenido di e teksto.
B Alinia 1 ta indiká e problemátika ku ta forma núkleo di e teksto.
C Alinia 1 ta kontené un ehèmpel ku ta introdusí tópiko di e teksto.
D Alinia 1 ta splika e vishon ku a kondusí na skirbimentu di e teksto.
- 1p 2 Kua ponensia ta tipifiká kontenido di alinia 2 i 3 mihó?
Den alinia 2 i 3,
A ta deskribí orígen di e suseso i ta duna un refleho di e situashon aktual.
B ta duna bentaha i desbentaha di embaraso hubenil i ta saka konklushon.
C ta señalá e problema di embaraso hubenil i ta duna solushon.
D ta tuma un posishon relashoná ku e problema i ta kontrarestá esaki.
- 1p 3 Alinia 4 ta konkluí ku: *'... i mi tabata sinti e energia negativo.'*
Sita for di alinia 5 e frase ku, relashoná ku e estado emoshonal, ta ekspresá un sintimentu komparabel.

Por parti núkleo di e teksto den sinku parti:

- Parti 1: Testimonio
- Parti 2: Guia
- Parti 3: Bisio
- Parti 4: Seksualidat prematuro
- Parti 5: Paternidat

- 2p 4 Na kua alinia Parti 3, Parti 4 i Parti 5 ta kuminsá respetivamente?
- 1p 5 Kua deskripshon ta tipifiká funshon di alinia 8 relashoná ku alinia 7 mihó?
A Alinia 8 ta duna konseho relashoná ku e situashon den alinia 7.
B Alinia 8 ta hasi un komparashon ku e susesonan den alinia 7.
C Alinia 8 ta saka un konklushon for di e argumentashon den alinia 7.
D Alinia 8 ta sigui ku e splikashon ku a kuminsá kuné den alinia 7.

- 1p 6 Kua di e siguiente ponensianan tokante alinia 9 ta korekto?
A Linssen ta duna argumento pa akusá e grupo di enfoke.
B Linssen ta duna sugerensia pa e problema detektá.
C Linssen ta duna un argumento prinsipal i tres argumento supordiná.
D Linssen ta señalá un problema, ta duna solushon i rekomendashon.
- 2p 7 Den alinia 9 i 10 ta sita dos persona.
Splika ku bo propio palabra kiko e dos personanan akí tin en komun relashoná ku nan vishon di e problemátika.
Usa un máksimo di 20 palabra pa bo kontesta.
- 1p 8 Den alinia 9 i 10, Linssen i Kock ta ekspresá nan punto di bista.
Ki sorto di argumentashon nan ta usa pa sostené e punto di bista akí?
A argumentashon a base di echo i ehèmpel
B argumentashon a base di eksperensia propio
C argumentashon a base di moralidat
D argumentashon a base di semehansa i komparashon
- 1p 9 Kua kombinashon di konsepto ta tipifiká kontenido di alinia 11 mihó?
A argumento – kontraargumento
B definishon – akklarashon
C fenómeno – desaprobashon
D ponensia – argumentashon
- 1p 10 Den alinia 13, Linssen ta bisa: *'Ignoransia ta un liña kòrá den bida di hopi hóben.'*
E ta duna argumento pa sostené esaki.
Di ki tipo di argumentashon ta trata?
A argumentashon a base di bentaha i desbentaha
B argumentashon a base di ehèmpel
C argumentashon a base di kousa-efekto
D argumentashon a base di outoridat
- 1p 11 Ki relashon tin entre alinia 14 i alinia 15?
Alinia 15 ta duna
A ampliashon di kontenido di alinia 14.
B argumento pa kontenido di alinia 14.
C ehèmpel di loke ta deskribí den alinia 14.
D konsekuensia di loke ta deskribí den alinia 14.

- 1p 12 Kua kombinashon di konsepto ta tipifiká kontenido di alinia 15 mihó?
 A aklarashon – argumento
 B definishon – argumentashon
 C fenómeno – resultado
 D ponensia – refutashon
- 2p 13 Alinia 17 ta kuminsá ku: *Labad ta konstatá ku hopi mucha muhé hóben ta seksualmente aktivo kaba for di edat masha yòn.*
 Nota e tres motibunan pa e fenómeno akí ku Labad ta menshoná den alinia 17. *Usa un máksimo di 20 palabra pa bo kontesta kompleto.*
- 3p 14 Den alinia 18 ta indiká un problema, kousa di e problema, i orígen di e kousa akí.
 Resumí e alinia akí, indikando e tres elementonan menshoná aki riba.
Usa un máksimo di 35 palabra pa bo kontesta kompleto.
- 1p 15 Den alinia 19 tin skirbí: *Kock tambe ta di opinion ku envolvimentu di e tata lo mester pisa mas.*
 Kua ponensia ta korekto relashoná ku uso di e palabra *tambe* den e frase aki riba?
 Ta usa e palabra *tambe* aki pa indiká ku
 A e outor ta di akuerdo ku opinion di Kock.
 B kolega di Kock a ekspresá un opinion similar.
 C tin plan pa lanta un grupo di kòmbersashon pa tata.
 D tin protesta kontra responsabilidat di tata tiner.
- 1p 16 Den alinia 20, Linssen ta ekspresá un deseo tokante un lugá spesial. Joycelyn tabata haña un lugá seif asina nesesario pa den su situashon?
Pone un sírkulo rònt di SÍ òf NÒ riba e anekso di elaborashon i sita e frase for di Parti 1 ku ta duna argumento pa bo kontesta.
- 2p 17 Aki bou ta sigui algun sita for di e teksto.
 Lesa e frasenan kompleto den e teksto i indiká pa kada sita si ta trata di un ECHO òf un OPINION. *Marka krus.*

SITA
Corina Linssen, ... i yu. (alinia 9)
Mas o ménos ... stòp kuné. (alinia 15)
'En todo ... sinta ketu.' (alinia 21)

Fragmento

Guia pa mama tiner na skol

Den kuadro di maneho di kuido di nos kolegio, tin atenshon spesial pa alumno ku sali na estado durante nan karera eskolar. Den e último 12 añanan, e tim di kuido di nos skol a tuma guia di mama tiner hóben komo un parti integral den e programa di kuido di nos skol.

Komo skol públiko, nos skol ta habri porta pa alumno ku – pa motibu di nan embaraso – no por keda na nan skol. Segun e tim di kuido, ta falta di konosementu ta okashoná e fenómeno di mama hóben akí. Den pasado, e dekanonan di skol a elaborá un plan ku ta enserá guia durante embaraso, despues di parto, i tambe durante e promé aña di maternidat.

Asina ku haña sa ku un hóben ta na estado, ta tuma kontakto kuné. Un poko despues, na e momento adekuá, ta papia ku e mayor tambe. Si akaso tata di e yu ta envolví i ta habrí pa esaki, lo papia kuné tambe. Durante kòmbersashon ku e hóben, lo plania na ki manera i ki dia lo pone su klas i e otro dosentenan na altura di e situashon. Esaki ta sosodé sin pone preshon riba e alumno. Ta invitá e klas pa papia libremente ku e mama hóben en bes di papia tras di su lomba.

Tres pa kuater bes pa aña, ta reuní ku tantu esnan embarasá komo e mamanan tiner huntu, pa asina e hóbennan interkambiá eksperensia i duna otro konseho.

Na algun di e enkuentronan akí, ta invitá tambe e tatanan pa kompartí responsabilidat pa e yu. E dosentenan responsabel pa guia na skol ta bishitá e mamanan tambe, ora nan kaba di duna lus i, si tin mester, ta yuda buska solushon pa e gastunan ku un yu ta trese kuné.

Riba e pregunta si e maneho akí no ta stimulá mas hóben pa sali na estado, e dosentenan ta kontestá ku esaki sigur no ta e kaso. E echo ku e hóbennan ta papia abiertamente di nan problemanan pa kombiná maternidat ku karera di skol ta netamente un aviso pa nan ‘kompañeronan’ no haña nan den un situashon similar.

Adaptá for di un foyeto pa guia sosial di skol públiko

- 1p 18 Lesa e promé frase di e último alinia di e fragmento.
E frase ta referí na un pregunta. (*Riba e pregunta ... e kaso.*)
E pregunta ei, kontené den e frase akí, ta ekspresá un
- A desaprobashon.
 - B kontradikshon.
 - C negashon.
 - D preokupashon.
 - E prohibishon.

- 4p 19 Aki ta sigui algun ponensia.
 Nota riba e anekso di elaborashon tras di kada ponensia si e ta kuadra ku e teksto prinsipal i/òf ku e fragmento, òf ku ningun.
Marka krus tur kaminda ku mester.

PONENSIA	
1	Hóben ta sukumbí pa preshon di grupo.
2	Mester skucha bos di e tata tiner tambe.
3	Finalmente, mayoria di mama tiner ta kontentu tòg ku nan embaraso.
4	Ta diskutí interupshon di embaraso komo opshon.

- 2p 20 Den e teksto prinsipal, Joycelyn ta kompartí su eksperensianan komo mama tiner ku e periodista.
 Ku kua tono Joycelyn ta konta su historia?
Skohe tres di e siguiente palabranan:

desepshoná – desidido – emoshoná – envolví – fadá – iritá – krítiko –
 kuidadoso – pesimista – positivo – preokupá – rabiá – realístiko – sarkástiko

- 1p 21 Kua ta pensamentu prinsipal di e teksto *Mama na edat di 13 aña?*
- A Departamentunan di gobièrnu arubano ta di akuerdo ku falta di komunikashon ta orígen di e fenómeno kresiente di mama tiner.
 - B Embaraso hubenil, problemátika di droga i abusu di alkohòl ta bai man na man, i ta eksigí kolaborashon di tur instansia konserní.
 - C Instansia di kuido na Aruba ta buska un solushon adekuá pa e problemátika di mama tiner na e skolnan arubano.
 - D Redusí i atendé e problema di embaraso hubenil na Aruba ta un punto di enfoke persistente den sektor di kuido.
- 1p 22 *Mama na edat di 13 aña* ta un teksto informativo ku meta pa
- A aktivá i señalá.
 - B konsientisá i persuadí.
 - C persuadí i aktivá.
 - D señalá i konsientisá.

Teksto 2 Un milager sosial

18p 23 Skirbi un resúmen di e teksto ***Un milager sosial***. E resúmen mester ta na bon papiamentu, ku un struktura lógiko, i e mester ta komprendibel pa hende ku no konosé e teksto original. *Usa un máksimo di 200 palabra.*

Inkluí e siguiente puntonan den bo resúmen:

- Kiko tabata e pregunta sentral;
- Ken tabata investigá esaki i kiko el a konstatá;
- Ki akontesimentu a tuma lugá i ku ki efekto direkto;
- Kiko esaki a nifiká pa e investigashon.
- Kua ta e resultadonan ku e investigadó a mira;
- Kiko a sali for di otro investigashon;
- Kiko esnan investigá mes ta konstatá;
- Na ki konklushon a yega i ki rekomendashon ta duna.

Correctievoorschrift HAVO

2016

tijdvak 1
woensdag 11 mei
07.30 - 10.30 uur

Papiamentu

Inzenden scores

Verwerk de scores van alle kandidaten in het bijgeleverde programma Wolf.
Zend de gegevens uiterlijk dinsdag 07 juni 2016 elektronisch naar het ETE.

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Een beoordelingsmodel

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 30, 31 en 32 van het Landsbesluit eindexamens vwo-havo-vsbo d.d. 23-06-2008, PB 2008 no 54.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van bovenvermelde artikelen van het Landsbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examiner. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examiner past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 2 De directeur doet de van de examiner ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het ETE (Examenbureau).
- 4 De examiner en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen van toepassing:

- 1 De examiner vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examiner en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;

- 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan een voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd worden, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan een antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
 - 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar een keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
 - 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dit examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij dient de fout of onvolkomenheid wel mede te delen aan het ETE. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen door het ETE rekening gehouden.
 - 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
 - 9 Het cijfer voor dit examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor dit examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer. Dit cijfer kan afgelezen worden uit omzettingstabellen die beschikbaar worden gesteld na bepaling van de definitieve cesuur door het ETE.

3 Vakspecifieke regels

Voor het vak Papiamentu HAVO zijn de volgende vakspecifieke regels vastgesteld:

1 Teksten met vragen

- 1.1 Bij de beoordeling van antwoorden op open vragen worden, gelet op de aard van de opgaven, geen punten afgetrokken voor spelfouten. Voor idiomatische en grammaticale oneffenheden geldt hetzelfde, tenzij het antwoord er minder juist of zelfs fout door wordt.
- 1.2 Bij enkele open vragen wordt aangegeven dat de kandidaat zich aan een bepaalde antwoordlengte moet houden. Indien de kandidaat bij een dergelijke vraag een antwoord geeft dat inhoudelijk volledig goed is en dat strikt, dus zonder enige overschrijding, binnen de gegeven antwoordlengte valt, *kan* daarvoor een extra deelscore van 1 scorepunt toegekend worden. Dit wordt in het beoordelingsmodel aangegeven.

2 Samenvatting

- 2.1 De beoordeling van de samenvatting geschiedt aan de hand van een overzicht van de in de opdracht gevraagde informatie-elementen.
- 2.2 Bij het toekennen van het aantal scorepunten aan de informatie-elementen dient gelet te worden op de inhoud, samenhang en formulering:
 - Inhoud: de informatie-elementen dienen inhoudelijk correct te worden weergegeven.
 - Samenhang: indien de kandidaat een aantoonbaar onjuist verband legt tussen twee informatie-elementen, dienen aan één van beide, afhankelijk van de gemaakte fout, geen punten te worden toegekend.
 - Formulering: de weergave van de informatie-elementen moet begrijpelijk zijn voor een lezer die de uitgangstekst niet kent.
- 2.3 Voor spelfouten worden geen punten afgetrokken. Hetzelfde geldt voor idiomatische en grammaticale oneffenheden, tenzij een inhoudselement er minder juist, minder volledig of zelfs fout door wordt.
- 2.4 Het is de kandidaat toegestaan het genoemde maximumaantal woorden in de samenvattingsopgave met 10% van het aantal toegestane woorden te overschrijden. Indien door de kandidaat het aantal toegestane woorden met meer dan 10% wordt overschreden, worden voor de grotere overschrijding per vijf woorden 2 scorepunten afgetrokken. Zie verder het beoordelingsmodel.

Voor dit centraal schriftelijk examen Papiamentu HAVO eerste tijdvak 2016 kunnen maximaal 50 scorepunten worden behaald. Het examen bestaat uit een tekst met 22 vragen en een tekst met een samenvattingsopdracht.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Aan het juiste antwoord op een meerkeuzevraag wordt 1 scorepunt toegekend.

Alle open vragen moeten in het Papiamentu beantwoord zijn.

De antwoorden op de open vragen dienen uiteraard beoordeeld te worden op basis van hetgeen in Algemene regels 2.3.3 vermeld wordt.

Teksto 1 Mama na edat di 13 aña

1 D

2 A

3 maximum score 1

Tin biaha esaki tabata asta kousa sierto iritashon.

4 maximum score 2

Parti 3: alinia 14

Parti 4: alinia 17

Parti 5: alinia 19

- *Indien 3 alineanummers correct*

2

Voor elke fout 1 scorepunt aftrekken.

5 A

6 C

7 maximum score 2

Voorbeelden van een juist antwoord:

- Tur dos ta mira falta di komunikashon komo motibu di e problema. /

Linssen i Kock ta haña ku e mucha muhénan ta buska atenshon/amor pafó di kas / otro kaminda.

1

- Indien inhoudelijk compleet juist antwoord niet langer dan 20 woorden.

1

8 A

9 C

10 B

11 A

12 C

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

13 maximum score 2

- falta di konosementu (riba tereno di seksualidat)
- preshon di grupo (pa ...)
- e problema di body-image / mucha muhé ke lusi mas bieu ku nan ta

- *Indien 3 elementen correct*

2

Voor elk fout of ontbrekend element 1 scorepunt aftrekken.

NB: Alleen de eerste 20 woorden beoordelen.

14 maximum score 3

Voorbeeld van een juist antwoord:

- Problema: ku nan bistimentu provokativo, mucha muhé ta atraé hende hòMBER di edat
- Kousa: tin mal komunikashon entre mayor i yu
- Orígen di e kousa: mayor tin tiki tempu pa nan yu / ta okupá solamente ku trabou i aktividat sosial

OF

- Kousa: mucha muhé ke atraé atenshon di mucha hòMBER hóben
- Orígen di e kousa: tin mal komunikashon entre mayor i yu / mayor tin tiki tempu pa nan yu

- *Indien 3 elementen correct*

2

Voor elk fout of ontbrekend element 1 scorepunt aftrekken.

- Indien inhoudelijk compleet juist antwoord niet langer dan 35 woorden.

1

15 B

16 maximum score 1

NÒ ... Dankidios, mi tabatin masha apoyo di mi famia i hende yegá. (alinia 5)

17 maximum score 2

SITA	ECHO	OPINION
Corina Linssen, ... i yu. (alinia 9)	X	
Mas o ménos ... stòp kuné. (alinia 15)	X	
'En todo ... sinta ketu.' (alinia 21)		X

- *Indien 3 kruisjes correct*

2

Voor elk fout of ontbrekend kruisje 1 scorepunt aftrekken.

18 D

19 maximum score 4

ponensia	ta kuadra ku e teksto prinsipal	ta kuadra ku e fragmento	no ta kuadra ku ningun
1	X		
2	X	X	
3			X
4			X

- Per regel beoordelen; per correct ingevulde regel 1 scorepunt toekennen.

20 maximum score 2

Drie van de volgende:

desidido, envolví, krítiko, positivo, realístiko

- Indien 3 woorden correct 2
- Indien 2 correct 1
- Indien minder dan 2 correct 0

21 D

22 D

Teksto 2 Un milager sosial

23 maximumscore 18

In een goede samenvatting (200 woorden) moeten de volgende informatie-elementen opgenomen zijn. Verdeling van de deelscorepunten over de verschillende elementen is hierbij aangegeven. Het onderstaande is een voorbeelduitwerking. Uitwerkingen in andere bewoordingen met gelijke strekking zijn uiteraard mogelijk.

Pregunta sentral (max 1p)

- Tin relashon entre pobresa i problema mental i sosial / Kiko ta e relashon entre pobresa i problema mental i sosial? 1

Investigashon: ken i kiko (max 2p)

- Un profesor merikano tabata investigá e asunto akí / hasi investigashon tokante esaki. / Profesor Costello tabata investigá problema mental serka hubentut (Cherokee). 1
- El a konstatá ku esnan ku lanta den pobresa tin muchu mas problema mental / sosial / ku komportashon. 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Akontesimentu i efekto direkto

(max 2p)

- (Na 1997,) un kasino a habri ku ta propiedat di un tribu di indjan Cherokee. 1
- Ganashi di e kasino a bai pa gran parti pa e tribu. / Esaki a pone ku entrada di e indjannan a subi. 1

Nifikashon pa investigashon

(max 2p)

- E habrimentu di e kasino akí / Oumento di entrada di e tribu di indjan tabata un chènš úniko pa Costello 1
- pa tira un lus nobo riba e relashon entre pobresa i problema mental i sosial. / pa por saka afó si esaki tabatin influensia riba e salubridat mental. / pa por determiná si problema mental ta konsekuensia i no kousa di pobresa. 1

Resultado

(max 4p)

- Costello a mira mehoransa grandi tuma lugá. / Costello a mira ku intervenshon sosial tabatin efekto basta grandi. 1
- Problema di komportashon serka mucha ku a sali for di pobresa a baha. 1
- Problema ku krímen i uso di droga i alkohòl a baha. / E hóbennan akí ta haña nan konsiderablemente ménos den kontakto ku polis pa delinkuensia i akto kriminal. 1
- Prestashon na skol a mehorá konsiderablemente. / A proba ku e entrada adishonal di e kasino a mehorá asistensia na skol signifíkamentemente. 1

Otro investigashon

(max 1p)

- Otro investigashon tabata konfirmá e resultadonan. 1

Reakshon di esnan investigá

(max 2p)

- Segun Vickie Bradley / bosero di Cherokee / di e indiannan investigá 1
- e plaka a yuda partikularmente pa trese trankilidad den kabes di e miembronan di famia. / e plaka a yuda mayor pa nan ta mihó mayor. 1

*NB: De reactie van de jongeren uit het onderzoek mag hier ook genoemd zijn. Wel moet u oppassen dat u niet twee keer punten toekent voor inhoudelijk hetzelfde, aangezien dit ook al genoemd kan zijn bij het deelaspect **Resultado**.*

Konklushon i rekomendashon

(max 4p)

- Konklushon (di Costello) ta ku / Pues, 1
- problema di salubridat serka hende pober por ta kousá pa faktor genétiko i faktor kultural. 1
- Pero komo ku bo no por eliminá genétika, 1
- Costello ta konsehá / boga pa eliminá pobresa. 1

Regeling met betrekking tot woordgrensoverschrijding (200 woorden) van de samenvatting

Tel het exacte aantal woorden. Voor de eerste overschrijding met 20 woorden dienen geen scorepunten te worden afgetrokken. Voor elke volgende overschrijding dienen per 5 woorden steeds 2 scorepunten te worden afgetrokken tot een maximum van 18 scorepunten.

De toepassing van de aftrekregeling kan nooit leiden tot een negatieve score bij deze samenvattingsopgave. De minimumscore voor de opdracht is 0.

<i>Schematisch: t/m 220 woorden:</i>	<i>0 scorepunten aftrek</i>
<i>221 - 225:</i>	<i>2 scorepunten aftrek</i>
<i>226 - 230:</i>	<i>4 scorepunten aftrek</i>
<i>231 - 235:</i>	<i>6 scorepunten aftrek</i>
<i>236 - 240:</i>	<i>8 scorepunten aftrek</i>
<i>241 - 245:</i>	<i>10 scorepunten aftrek</i>
<i>246 - 250:</i>	<i>12 scorepunten aftrek</i>
<i>251 - 255:</i>	<i>14 scorepunten aftrek</i>
<i>256 - 260:</i>	<i>16 scorepunten aftrek</i>
<i>261 wrd en meer:</i>	<i>18 scorepunten aftrek</i>